

III. TÜRKÇENİN TARİHSEL GELİŞİMİ ve EVRELERİ

Dünyanın en eski topluluklarından biri olan ve yaklaşık dört bin yıllık tarihe sahip olan Türklerin kendi adlarıyla tarih sahnesine çıkışları M.S. VI. yüzyıl ortalarına rastlar. Bu yüzyıla ait Çin kaynakları, Türklerin eski Hunların başlıca boylarından biri olduğunu ve bu dönemde Juan-Juanlara, yani Avarlara bağımlı olarak Altay Dağları'nın güney yamaçlarında yaşadıklarını yazar.

Türk adı çeşitli kaynaklarda çeşitli anlamlarla anılır. Çin kaynaklarında T'u-küe (Türk) “miğfer”, İslam kaynaklarında [Türk] “terk edilmiş”, Divanu lügati't-Türk'te Türk “olgunluk çağı” anlamları verilir. A. Vámbéry'e göre Türk sözcüğünün kökeni ‘türemek’ tir. Ziya Gökalp sözcüğü “türelî” (kanun ve nizam sahibi) diye açıklarken G. Doerfer Orhun Kitabesi'ndeki Türk adının daha çok “devlete bağlı halk, tebaa” anlamında kullanıldığını belirtmiştir.

Türk sözcüğünün “Altaylı” (Ceyhun ötesi, Tûrânlı) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde zikredildiği bildirilmektedir; ancak sözcüğü Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan siyasi yapı Gök-Türk imparatorluğudur. Türk adı, Gök-Türk hakanlığının kuruluşundan itibaren, önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi özgün adları ile de anılan diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna ait bütün toplulukları ifade etmek üzere millî ad haline gelmiştir. (İslam Ansiklopedisi “Türk” maddesi, MEB 1997, s: 142-143)

Altay dilleri kuramı içinde değerlendirilen “Türk dili” terimi günümüzde, genel olarak Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmençe, Özbekçe, Yeni Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Başkurtça, Altayca, Hakasca, Tuvaca, Yakutça gibi kökence akraba olan oldukça kalabalık bir diller grubunu belirtmek için kullanılır. Farklı dilsel, tarihsel, ve kültürel nedenlerle ayrı adlar altında gelişen bu diller coğrafi olarak Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi), Doğu Türkçesi (Çağatayca) ve Batı/Güneybatı Türkçesi (Oğuzca) şeklinde sınıflandırılabilir.

Türk Yazı Dilinin Tarihsel Gelişimi

Türkçe, yaklaşık 4000-45000 yıllık geçmişe sahip, dünyanın en eski dillerinden biridir. Türkçenin bilinen ilk yazılı metinleri olan Köktürk Yazıtları'nın bulunuşu Türkçenin tarihsel gelişimi açısından dönüm noktasıdır; çünkü Türkçeyle ilgili ilk somut bilgiler Köktürk Yazıtları sayesinde elde edilmiştir. Kuşkusuz Köktürk Yazıtları'nda karşımıza çıkan gelişmiş dil yapısı, hem konuşma hem de yazı dili olarak Türkçenin tarihinin oldukça eskiye dayandığını gösterir; ancak o dönemlere ait dilsel malzeme mevcut olmadığından, başlangıcından itibaren Türkçenin hangi aşamalardan geçerek yazıtlarda görülen düzeye eriştiği kuramsal tartışmaların konusu olan bir sorundur. Bu nedenle Türkçenin tarihsel evreleri ele alınırken, bu tartışmalı dönemler atlanmış ve Köktürk Yazıtları'nın ortaya çıkışı temel alınmıştır. Buna göre Türk yazı dilinin bilinmeyen ya da elde belge olmadığı için yalnızca çeşitli kuramsal çalışma ve görüşlerle irdelenen dönemleri İlk Türkçe olarak adlandırılmış, belgelerle takip edilebilen dönemleri ise Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe olarak üç kısımda ele alınmıştır.

Eski Türkçe Dönemi

Türkçenin, M.S. V-XIII. yüzyıllar arasında, İslamiyet öncesi ve ilk İslam evrelerini kapsayan dönemidir. Eski Türkçe, daha genel bir ifadeyle, Köktürk ve Uygur yönetimlerinde ve iki siyasi dönemde konuşulan yazı dilinin adıdır. Bu dönem zaman ve bölge itibarıyla üçe ayrılır:

Köktürk (Köktürkçe) dönemi (V-VIII. yüzyıllar)

Uygur (Uygurca) dönemi (VIII-XIII. yüzyıllar)

Karahanlı (Karahanlı Türkçesi) dönemi (X-XIII. yüzyıllar)

a) Köktürk dönemi: Bu dönemden kalan başlıca eserler, Orhun Yazıtları ile Yenisey ve Talas Yazıtlarıdır.

Orhun Yazıtları, Türklerin dillerini yazmak için kullandıkları ve kendi icatları olan en eski alfabeleri Köktürkçe ile yazılmıştır. Türkoloji literatüründe genellikle eski Türk Runik yazısı olarak anılan bu alfabe daha çok taş, mermer vb. gibi sert cisimler üzerine yazmaya elverişli harflerden oluşur. Bu yazıya “runik” sıfatının verilmesinin nedeni harflerin eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış olan ve genellikle “runik alfabe” diye adlandırılan yazının harflerine çok benzer olmasıdır. Eski Türk runik yazısı, Sami kökenli bütün yazılar gibi sağdan sola yazılır.

Bugünkü bilgilerimize göre Moğolistan’daki Köktürk yazıtlarının en eskisi Doğu Gobi’de bulunan Çoyren Yazıtı’dır. Altı satırdan ibaret olan bu yazıt, II. Köktürk Hanedanı’nın kurucusu İltişt Kağan (682-692) zamanından kaldığı sanılmaktadır.

Orhun Yazıtları İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminde (682-744) Kültigin, Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk adına yazılıp dikilen ve bize kadar gelebilen en eski yazılı belgelerimizdir. Kül Tigin ve Bilge Kağan adına dikilen yazıtlar Orta Moğolistan’da, Orhun Irmağı’nın eski yatağı kenarında, Koço-Çaydam adlı göl civarında dikilmişlerdir. 1889 yılında Rus bilim adamı Yadrintsev tarafından bulunmuştur. Aralarında yaklaşık bir kilometre olan iki büyük yazıttan Kül Tigin Yazıtı 732 yılında, Bilge Kağan Yazıtı da 735 yılında yazılmış ve dikilmişlerdir. Kül Tigin Yazıtı’nın batı yüzünde uzun bir Çince yazı vardır. Taşın öbür yüzleri runik harfli eski Türkçe yazılarla doludur. Yazıtın doğu yüzünde 40, güney ve kuzey yüzlerinde de 13’er satır vardır. Yazıtın kaplumbağa heykeli biçimindeki mermer kaidesi üzerinde de 8 satırlık küçük bir yazı varsa da bunun ancak 7-8 sözcüğü okunabilmektedir. Kül Tigin Yazıtı, prensin ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Yazıt boyunca konuşan ve olayları anlatan Bilge Kağan’dır.

Bilge Kağan Yazıtı, Kül Tigin Yazıtı’ndan birkaç santim daha yüksektir. Yazıtın doğu yüzünde 41 satırlık, daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde de 15’er satırlık Türkçe yazı bulunmaktadır. Anıt Bilge Kağan’ın küçük oğlu Tengri Kağan tarafından diktirilmiştir. Bu yazıtta da konuşan ve olayları anlatan Bilge Kağan’dır.

İkinci Kağanlık döneminden kalan üçüncü bir yazıt da Tonyukuk yazıtıdır. Tonyukuk Yazıtı 1897’de ve Klementz tarafından Orhun yazıtlarından çok daha doğuda, Moğolistan’ın başkenti Ulan-Bator’un 50 kilometre kadar güney-batısında, Bayn Tsotko denilen yerde bulunmuştur. İki büyük taşın dört yüzüne yazılmış olan bu yazıt, Orhun Yazıtlarından daha eski bir tarihte, büyük olasılıkla 724 ile 726 yılları arasında yazılıp dikilmiştir. Yazıt bugün de yerinde dikili duran ve biri diğerinden daha büyük olan iki taştan oluşur. Daha büyük olan birinci taşta 35 satır, ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır. Olaylar Bilge Tonyukuk’un ağzından anlatılmıştır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının yazıcısı, yani yazıları taş üzerine kazıyarak yazan kişi, bu iki kardeşin yeğeni Yolluğ Tigin’dir. Prens Yolluğ, Kültigin Yazıtını yirmi günde, Bilge Kağan

Yazıtını da otuz dört günde yazmıştır.

Kül Tigin Yazıtının batı yüzündeki Çince yazı iyi durumda olduğundan hemen okunmuş ve bu yazıtın 732 yılında bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu anlaşılmıştı. Böylece Runik harfli bu yazıtların dilinin de eski Türkçe olması gerektiği sonucuna varılmıştı. Bir süre bu yazıtlar üzerinde çalışan Danimarkalı dilbilimci Wilhelm Thomsen eski Türk runik yazısını çözdü ve Kopenhag Bilimler Akademisi'nin 15 Aralık 1893'te yaptığı özel bir toplantıda Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda kullanılan eski Türk runik alfabesini çözdüğünü tüm bilim dünyasına duyurdu.

Orhun Yazıtları Köktürklerin siyasî ve askerî tarihlerine ait bilgileri anlatan önemli belgeler niteliğindedir. Türklerin Çinlilerle olan ilişkilerini, İltiş Kağan'ın bütün Türkleri toparlayıp özgür bir devlet haline getirmesini, Türk halkının özgürlüğünü korumak için Çinlilerin oyunlarına dikkat etmelerini ve özgürlüklerini korumak için neler yapmaları gerektiğini anlatan bu yazıtlar, heyecanlı ve destanî anlatım tarzıyla, Türk söylev sanatının ilk mükemmel örnekleridir.

Güntümüz Türkçesiyle:

(G 1) (Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan'lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar.....) (G 2) Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin:

İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı (G 3) hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakani Ötüken dağlarında oturur (ve) oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.

Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevkettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) (G 4) geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!

Bu yerde oturup Çin halkı ile (G 5) (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.

(Yukarıdaki metinler Talat Tekin'in Orhon Yazıtları kitabından aynen alınmıştır.)

Moğolistan'da İkinci Kağanlık döneminden kalma birkaç küçük yazıt daha vardır. Bunların en önemlileri de Küli Çor (İhe-Hüşötü) ve Ongin (İşbara Tarkan) yazıtlarıdır.

b) Uygur dönemi: Uygur Türkleri, Köktürklerin milli yazı ve dinlerini bırakmış, İranlılarla akraba bir kavim olan Soğdların yazısını ve Mani-Buda dinlerini kabul etmişlerdir. Uygur alfabesi, Orhun alfabesinden sonra bütün Türklerin ortak yazı dili olma özelliğini kazanmış ve özellikle Doğu Türkistan’da yayılarak önce Budist dini eserlerinin Türkçe tercümelerinde kullanılmıştır.

Köktürk işaretleri ile yazılmış olan ve Uygur dönemine ait en önemli eserler şunlardır:

Altun Yaruk (Altın Işık): Budizmin kutsal kitabıdır. Burkancılığın inanç ve felsefesini, dini menkıbelerle süsleyip anlatan 700 sayfalık bir kitaptır.

Sekiz Yükmek: Budizm inanç ve felsefesini anlatan bir eserdir.

Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi (İyi Düşünceli Şehzâde ile Kötü Düşün-celi Şehzâde): İki kardeş arasında geçen Burkan dinine ait bir menkıbenin hikâyesidir.

İrk Bitig (Fal Kitabı): Mani dinine ait, Köktürk harfleri ile yazılmış bir fal kitabıdır.

c) Karahanlı dönemi: Bu dönem, Türklerin İslâmiyete girmeleri ile başlar. Bu dönemde, diğer adı Hakaniye Türkçesi de olan Karahanlı Türkçesi ile eserler verilmiştir. Türkçe bu dönemde şivelere ayrılmaya başlamıştır. Karahanlı Türkçesi yanında Oğuz ve Kıpçak şiveleri bu dönemde yazı dili olma özelliği göstermiştir. Bir süre sonra Arapça ve Farsça sözcüklerin artarak Türkçeye girmeye başladığı görülür. Uygur yazısı bu dönemde bırakılmış, yerini Arap alfabesi almıştır. Ancak Uygur ve Arap alfabeleri VI. yüzyıla kadar birlikte kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgati’-t-Türk, Atabetü’l-Hakayık ve Divan-ı Hikmet* bu dönemin en önemli eserleridir.

Kutadgu Bilig (Güç ve Mutluluk Veren Bilgi): İdeal bir devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği üzerinde duran, siyasetnâme niteliğindeki bu eser, 1069-1070 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hâcib tarafından yazılmış, 6645 beyitlik manzum bir eserdir. Bu eserde şair, “adalet”, “devlet”, “akıl” ve “kanaat”ı temsil eden dört sembolik kişiyi birbir-leriyle konuşturarak, insan hayatının toplum içindeki anlamını çözmeye çalışır. Eserin dili henüz Arapça ve Farsçanın etkisinde değildir. Aruz ölçüsü ile ve mesnevi biçiminde yazılmış olmasına rağmen, içinde yer yer mâni biçiminde dörtlükler de vardır. Günümüze üç kopyası ulaşan eserin karşılaştırmalı metni ve çevirisi Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır

Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalı’ndan;

(Yukarıdaki metin, James Russell Hamilton’ın Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası adlı çalışmasından aynen alınmıştır.)

Kutadgu Bilig’den;

Todumsuz bolur ol közi suk kişi

Közi sukka yetmez bu dünya aş

“Aç gözlü insan doyumsuz olur.

Bu dünyanın yemeği gözü aç yetmez.”

Bu sukluk ig ol bir otı yok emi

Anı emleyümez bu dünya kamı

“Bu açgözlülük hastalıktır, ilacı, çaresi yoktur.

Bu dünyanın doktoru onu tedavi edemez.”

Dîvânü Lügati't-Türk: (Türk Dilleri Sözlüğü) 1069-1073 yılları arasında Kaşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçe'yi öğretmek, Türk dilinin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınmış ansiklopedik bir Türk dili sözlüğüdür. Sözlükteki sözcükler Arap dilbilgisinin kurallarına göre hazırlanmıştır. Eserde alfabetik ola-rak yer almış 7500 Türkçe sözcüğe Arapça karşılıklar verilmiş, sözcüklerin iyi an-la-şılması için hikmet, sagu, mesel, sav, mâni gibi Türkçe metinler tanık olarak gösterilmiştir. Ayrıca eserde bazı dilbilgisi kurallarıyla Hakaniye ve Oğuz Türkçesinin özellikleri anlatılmıştır. XI. yüzyıl Türk dünyasının ve Türk dilinin zengin bir kayna-ğı olan bu eser, XX. yüzyıl başlarında Ali Emirî Efendi tarafından Sahaflar Çarşısı'nda tesadüfen bulunmuş, daha sonra da Kilisli Rifat Bilge tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Eser, Besim Atalay tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş ve Türk Dil Kurumu tarafından dört cilt olarak yayımlanmıştır. Bir tek nüshası bulunan bu eşsiz sözlük bugün, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

Dîvânü Lügati't -Türk'ten;

Atasözleri: teve silkinse eşgekke yük çıkar
(Deve silkinse, eşeğe yük çıkar.)
ermegüke bulut yük bolur.
(Tembele bulut –dahi- yük olur.)

Dörtlükler: tünle bile köçelim
yamar suvın keçelim
terngük suvın içelüm
yuvka yagı uvulsun

(Geceleyin göçelim; Yamar suyunu geçelim; Pınar suyundan içelim; Yufka düşman ezilsin.)

Divânü Lügati't-Türk'ten;

(Yukarıdaki metin Besim Atalay'ın Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi'nden aynen alınmıştır.)

Atabetü'l-Hakayık (Hakikatlerin Eşiği): Yükneklî Edib Ahmed tarafından, XII. yüz-yıl başlarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Bir ahlâk ve öğüt kitabı olan Atabetü'l Ha-kayık 40 beyit ve 101 dörtlükten oluşmaktadır. Eserde bilginin yararları ve bilgisizliğin zararları, cömertlik ve cimrilik, hırs ve alçakgönüllülük gibi konuların işlendiği eserde didaktik (öğretici) özellikler ağır basmaktadır. Kutadgu Bilig gibi bu eserde de hem beyit hem de dörtlük nazım birimleri kullanılmıştır. Eser 1906 yılında Necip Asım tarafından Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmuş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Eserin karşılaştırmalı metni ve çevirisi Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır (1951).

Divan-ı Hikmet: Ahmet Yesevî'nin tasavvufî şiirlerinin toplandığı eserdir. Divandaki şiirlerin yalnız Yesevî'nin değil, bu yolda şiirler söylemiş Yesevî dervişlerinin hikmetlerini de kapsadığı bilinmektedir. Hikmetler söyleyen Yesevî dervişleri, şeyhlerine duydukları saygıdan ötürü adlarını anmamışlar, böylece anonim bir kitap ortaya çıkmıştır. Öz olarak Tanrıya gönül bağlamayı, dünya işlerinden uzaklaşmayı telkin eden hikmetler dörtlük biçiminde yazılmıştır. Daha sonra bu hikmetler Anadolu'da gelişen tasavvufî halk edebiyatında ilâhî olarak karşımıza çıkacaktır. Eser 16. yüzyıldan sonra yazıya geçirildiği için, yazma kopyaların dili Çağatay Türkçesi'nin özelliklerini taşır. Eserin içindeki bazı şiirler Kemal Eraslan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (1983).

Orta Türkçenin Dönemi

Türk yazı dilinin Eski Türkçeden yeni yazı dillerine geçişini bağlayan bir dönemdir. Harezmi Türkçesi ile temsil edilir. Harezmi Türkçesi, XII. yüzyıldan başlayarak, özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Hazar Denizi ile Aral gölü arasında ve Aral'ın güneyindeki Amuderya bölgesi merkez olmak üzere Batı Türkistan'da kurulup gelişmiş olan yazı diline verilen addır. Bu bölge dil tarihimizde, bir yandan Karahanlı Türkçesi ile Harezmi Türkçesini birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görürken, bir yandan da Eski Türkçenin yeni şartlar altında devamını sağlayan ve Doğu Türkçesini başlatan Çağataycanın oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Karahanlı Türkçesini, Harezmi Türkçesine bağlayan eserler *Anonim Kur'an Tefsiri* ve 1310 yılında Nâsır Rabguzî tarafından yazılmış, mensur, dini bir eser olan *Kıyasü'l-Enbiya*'dır.

1341 yılında Kutb tarafından yazılmış olan *Husrev ü Şîrîn* mesnevisi ise Kıpçak Türkçesini temsil eden bir eserdir.

Tam olarak Harezmi Türkçesinin ürünü olan eser, 1358 yılında Kerderli Mahmud tarafından yazılmış, mensur bir eser olan *Nehcü'l-Ferâdis (Cennetlerin Açık Yolu)*'tir.